

Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἐλωση

Churches in Greece 1453 - 1850

//

Γιώργος Βελένης

Τὸ πολύκογχο ἱερὸ Βῆμα τῶν τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν τῆς Τουρκοκρατίας

Ἡ ἔρευνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς* κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας στὸν τόπο μας, μόλις τελευταῖα ἄρχισε νὰ προχωρεῖ σὲ βάθος¹.

Παρόλο ὅτι πλῆθος ἐκκλησιῶν ἔχουν δῆ τὴν δημοσιότητα, δὲν μπορούμε νὰ ἰσχυρισθοῦμε πὼς δημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν συγγραφή μιᾶς συνθετικῆς μελέτης, πού θὰ μᾶς δώσει, σὲ πρώτη τουλάχιστον φάση, ὀλοκληρωμένη εἰκόνα. Γιὰ τὰ περισσότερα μνημεῖα δίνεται μόνον ἡ κάτοψη, πού στὴν καλύτερη περίπτωση συνοδεύεται μὲ τὴν κατὰ μῆκος τομή, ἀναμφισβήτητη προσφορά, χωρὶς ὅμως ἱστορική, ἀρχιτεκτονική καὶ εἰκονογραφικὴ ἀνάλυση. Ἡ ἔλλειψη συστηματικῆς πληροφόρησης δημιουργεῖ κίνδυνο παρεξηγήσεων καὶ κακοῦ προσανατολισμοῦ στὸ ὅλο θέμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὄχι μόνον στὸν τόπο μας ἀλλὰ καὶ στὸν εὐρύτερο βαλκανικὸ χῶρο.

Παρόλες τὶς ἀντικειμενικὲς δυσκολίες, στὴν μελέτη αὐτὴ γίνεται μιὰ πρώτη προσέγγιση στὰ εἰδικὰ προβλήματα τῆς τρίκλιτης ἐκκλησίας πού γιὰ διάφορους λόγους, ὅπως πιστεύεται, ἐπικράτησε στὰ χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας². Σὲ πολλὲς μεγάλες ἐκκλησίες αὐτοῦ τοῦ τύπου, πού κτίσθηκαν μέσα στὸν 18ο καὶ 19ο αἰ., ὁ ἀριθμὸς τῶν πλαϊνῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ Βήματος ξεπερνᾷ τὶς δύο, τὶς γνωστὲς ὡς κόγχη τῆς προθέσεως καὶ κόγχη τοῦ διακονικοῦ. Συνήθως ὑπάρχουν τρεῖς ἀριστερὰ καὶ δύο δεξιὰ τῆς κεντρικῆς, σὲ ἀσύμμετρη διάταξη, ἢ τρεῖς καὶ τρεῖς συμμετρικὰ διαταγμένες (Εἰκ. 1). Σὲ μερικὲς ἐκκλησίες δύο ἀπὸ τὶς κόγχες διαγράφονται ἐξωτερικὰ, ὅπως καὶ ἡ κεντρικὴ, ἐνῶ τὶς περισσότερες φορές ἐγγράφονται στὸ πάχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου. Ἡ τριμερὴς διάταξη τοῦ ἱεροῦ δηλώνεται μόνον στὴν ἀνωδομή. Σπάνιες εἶναι οἱ περιπτώσεις ἐκκλη-

σιῶν μὲ ἐνσωματωμένους ἡμικίονες στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, στὶς ὁποῖες διαφαίνεται κάποια τριμερὴς διάταξη σὲ κάτοψη³.

Ὁ τύπος τοῦ πολύκογχου ἱεροῦ Βήματος συναντιέται σὲ τρισυπόστατες ἐκκλησίες, τὶς ἀφιερωμένες δηλαδή σὲ τρεῖς ἁγίους, καὶ ἐξυπηρετεῖ λειτουργικὲς ἀνάγκες. Σύμφωνα μὲ τὸ ὀρθόδοξο χριστιανικὸ δόγμα οὐκ ἔξεσι τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ δύο ἐπὶ τῆς αὐτῆς τραπεζῆς ἐπιτελεῖν Λειτουργίας⁴. Στὶς τρισυπόστατες ἐκκλησίες, ξεπερνιέται αὐτὴ ἡ δυσκολία, γιατί τὸ κάθε κλίτος τιμᾶται σὲ διαφορετικὸ ἅγιο καὶ ἔχει ξεχωριστὴ τράπεζα. Τρεῖς κόγχες, τρεῖς προθέσεις καὶ τρεῖς τράπεζες, χαρακτηρίζουν τὶς τρισυπόστατες ἐκκλησίες. Ἄλλες λειτουργικὲς κόγχες ἀνοίγονται συνήθως στὴν βόρεια ἢ νότια πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ, ὅπως θαλασσίδιον, κοινῶς χωνευτήρι, σκευοφυλάκιο, κόγχη ὅπου φυλάσσονται ἱερὰ βιβλία ἢ ἄμφια⁵.

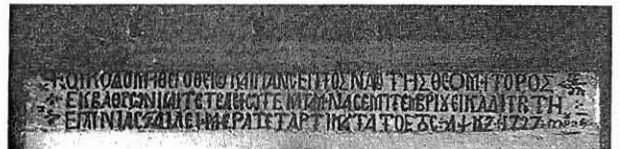
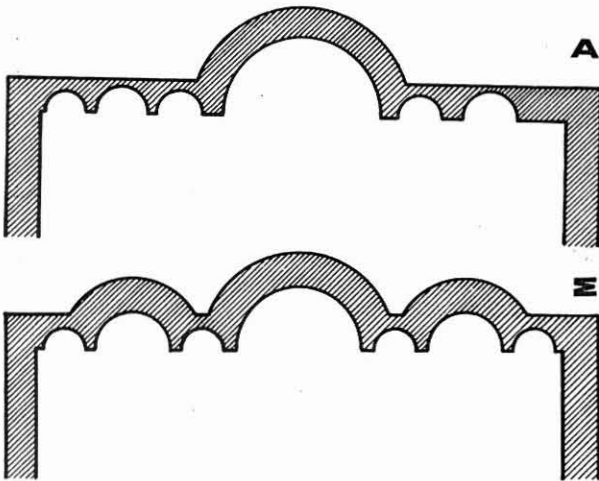
Μετασκευὲς καὶ ἐπεμβάσεις πού ἔγιναν στὸ παρελθὸν σὲ πολλὲς ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες αὐτοῦ τοῦ εἴδους, δυσκολεύουν τὴν ἀναγνώριση τῶν μικρῶν κογχῶν τοῦ ἱεροῦ Βήματος. Τὶς περισσότερες φορές λειτουργοῦνται ἀνορθόδοξα ἢ παραβλέπονται ἐντελῶς. Οἱ μελετητές, ἀπὸ ἔλλειψη πληροφοριακῶν στοιχείων, ἀναφέρονται σ' αὐτὲς γενικὰ καὶ ἀόριστα, δίνουν μιὰ ἀπλὴ περιγραφή καὶ στὴν χειρότερη περίπτωση, τὶς ἀποσιωποῦν.

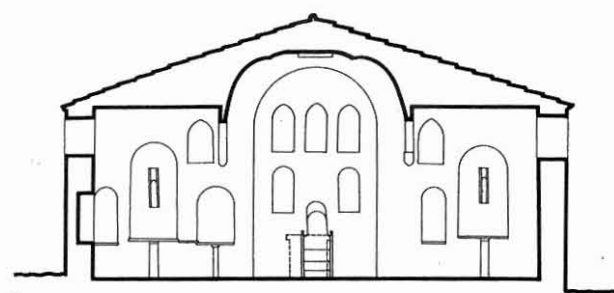
Ἀπὸ τὶς πολλὲς τρισυπόστατες ἐκκλησίες πού θὰ ἀναφερθοῦν, ἡ Νέα Παναγία Θεσσαλονίκης, ἐπιλέχθηκε ὡς τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα γιατί διασώζει ἕνα σπάνιο σὲ ἀθηνικότητα καὶ παλαιότητα πολύκογχο ἱερὸ Βῆμα⁶. Σῶζονται οἱ τοιχογραφίες πού βοηθοῦν ἰδιαίτερα στὴν ἐρμηνεία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καθὼς καὶ τὸ εἰκονοστάσι. Μιὰ μικρὴ ἐσοχὴ μόνον, ὀρθογωνικῆς κατόψεως, στὴν βόρεια πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ, μετασκευάσθηκε σὲ παραπόρτι γιὰ νὰ ἐπικοινωνοῦν οἱ ἱερεῖς μὲ τὴν κλειστὴ βορεινὴ αὐλή, ὅπου βρίσκονται χῶροι κάθε βοηθητικῆς χρήσεως. Πλὴν σ' αὐτὴ, μιὰ ἐσοχὴ ὀρθογωνικῆς κατόψεως λειτουργεῖ ὡς νιπτήρας μὲ σύγχρονο ὑδραυλικὸ σύστημα.

Ἡ ἐκκλησία σύμφωνα μὲ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή καθιερώθηκε τὸ 1727 (Εἰκ. 2) καὶ τιμᾷ τὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ἡ εἰκόνα τῆς ὁποίας βρίσκεται στὴν κανονικὴ τῆς θέσης, ἀριστερὰ τῆς Παναγίας. Τὸ εἰκονοστάσι ἀναπτύσσεται ἐνιαῖο σ' ὄλο τὸ πλάτος τῆς ἐκκλησίας καὶ συμπληρώνεται μὲ δύο κάθετα διάχωρα στὶς ἄκρες του, ἕνα ἀριστερὰ, ἕνα δεξιὰ. Στὸ βόρειο ὑπάρχει ἡ εἰκόνα τοῦ Προφήτη Ἡλία, ἡ μνήμη τοῦ ὁποίου τιμᾶται στὸ ἀντίστοιχο κλίτος⁷, ἐνῶ τὸ νότιο ἦταν ἀφιερωμένο στὸν Ἅγ. Εὐθύμιο⁸. Τὸ ὅτι ἡ ἐκκλησία

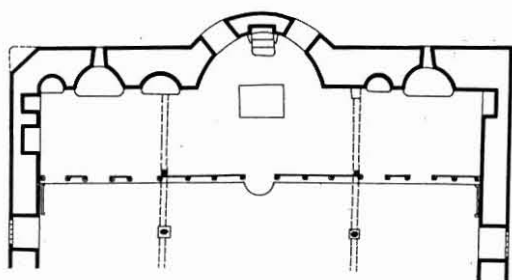
Εἰκ. 1. Τυπολογία πολύκογχου ἱεροῦ Βήματος. Α, ἀσύμμετρος τύπος (ἐγγεγραμμένος). Σ, συμμετρικὸς τύπος.

Εἰκ. 2. Νέα Παναγία Θεσσαλονίκης. Ἐπιγραφή.

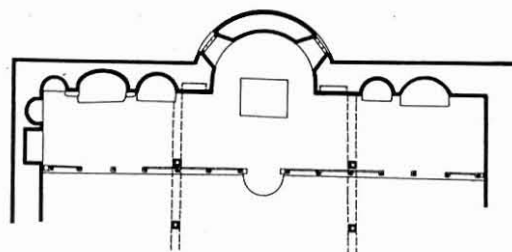

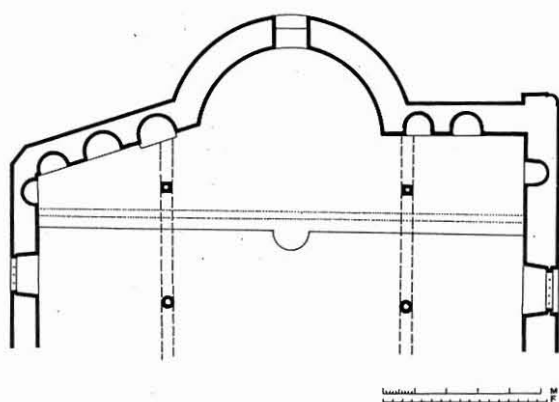
3

4

5

6

Είκ. 3. Νέα Παναγία Θεσσαλονίκης. Τομή στο Ιερό Βήμα.

Είκ. 4. Νέα Παναγία Θεσσαλονίκης. Τμηματική κάτοψη ιεροῦ Βήματος. Γραφική ἀποκατάσταση ἀρχικῆς φάσης.

Είκ. 5. Λαγωδιανή Θεσσαλονίκης. Τμηματική κάτοψη ιεροῦ Βήματος. Γραφική ἀποκατάσταση ἀρχικῆς φάσης.

Είκ. 6. Ἅγιος Ἀθανάσιος Θεσσαλονίκης. Τμηματική κάτοψη ιεροῦ Βήματος. Γραφική ἀποκατάσταση ἀρχικῆς φάσης.

εἶναι τρισυπόστατη δὲν χωρᾷ ἀμφιβολία. Στὸ πᾶχος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐγγράφονται δύο πλάγιες κόγχες, ἀρκετὰ εὐρύχωρες καὶ ψηλές, ὅπως ταιριάζει σὲ μιὰ κεντρικὴ ἀψίδα (Εἰκ. 3). Στὰ τεταρτοσφαίρια εἰκονίζεται ἡ Πλατυτέρα καὶ στὶς κάτω ζώνες Ιεράρχους. Ἄκομη ἀνοίγεται στενὸ παράθυρο στὸν ἀξονά τους καὶ τὸ πιδ σημαντικό, στὴν κάθε μία ὑπάρχει ἐνσωματωμένη τράπεζα, ποὺ προεξέχει τόσο ὅσο νὰ στηρίζεται σὲ κιονίσκο, τὸ γνωστὸ «κάλαμο» τῶν τραπεζῶν. Ἡ μικρὴ κόγχη, ἀριστερὰ τῆς μεγάλης κεντρικῆς, διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες μικρότερες ὡς πρὸς τὸν κιονίσκο ποὺ ὑποστηρίζει τὴν ἐνσωματωμένη τράπεζα προθέσεως, γιατί γιὰ πρόθεση πρόκειται, ἀφοῦ στὸ βάθος παριστάνεται ἡ Ἄκρα Ταπεινώση. Ἡ παράσταση ὅμως αὐτὴ εἶναι μεταγενέστερη. Σὲ κάποια φάση, ὀλόκληρο τὸ βάθος ξανατοιχογραφήθηκε καὶ δὲν ξέρουμε ἐὰν κάτω ἀπὸ τὸ τελευταῖο στρώμα ὑπάρχει τὸ ἀρχικόν. Πάντως ἡ περίπτωση νὰ ὑπῆρχε τὸ ἴδιο θέμα στὴν πρώτη τοιχογράφηση, φαίνεται ἀπίθανη γιὰ δύο λόγους: Πρῶτα, γιατί δὲν συνέτρεχε λόγος ἐπανατοιχογραφήσεως καὶ δεύτερο, γιατί τὸ θέμα τῆς Ἄκρας Ταπεινώσεως ὑπάρχει στὴν πρόθεση τοῦ νότιου παρεκκλησιοῦ ἀπὸ τὴν πρώτη τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει καμμιά ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸν λειτουργικὸ χαρακτῆρα αὐτῆς εἰδικὰ τῆς κόγχης. Στὴν πρόθεση τοῦ βόρειου παρεκκλησιοῦ παριστάνεται ὁ ἀρχιδιάκονος Στέφανος⁹. Τὸ εἰκονοστάσι, παρόλη τὴν ἐνότητα τῆς κατασκευῆς, μπορεῖ νὰ θεωρηθῆ ἀπὸ μορφολογικὴ ἀποψη τρισυπόστατο. Ἀνοίγονται ἕξι συνολικὰ εἴσοδοι, ἀνὰ μία στὸν ἀξονα κάθε τράπεζας καὶ ἀνὰ μία σὲ ἀντιστοιχία μὲ κάθε πρόθεση (Εἰκ. 4). Ἱεραρχεῖται ἀνάλογα μὲ τὰ ὕψη τῶν κλιτῶν καὶ τὸ κάθε τμήμα κορυφώνεται σὲ σταυρὸ μὲ δράκοντες¹⁰.

Παρόμοια διάταξη ἱεροῦ Βήματος παρατηρεῖται στὴν Λαοδηγήτρια τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ ὁποία τυπολογικὰ βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὴν ἀρχικὴ φάση τῆς Νέας Παναγίας. Ὁ τρισυπόστατος χαρακτῆρας τῆς δηλώνεται στὴν κεντρικὴ εἴσοδο, ὅπου σὲ τρεῖς ἀβαθεῖς κόγχες παριστάνεται ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος καὶ ὁ ὀσιος Διονύσιος ὁ ἐν Ὀλύμπῳ. Οἱ κόγχες τοῦ ἱεροῦ Βήματος ἀναγνωρίζονται εὐκόλα ἔχοντας ὑπόψη τὸ πολύκογχο ἱερὸ Βῆμα τῆς Νέας Παναγίας. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὶς ἄλλες μεταγενέστερες ἐκκλησίες τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν Γοργοεπήκοο (1518)¹¹, τὸν Ἅγ. Ἀθανάσιο (1818)¹² καὶ τὴν Ὑπαπαντῆ (1847)¹³.

Τὸ θέμα ἄς μὴ θεωρηθῆ τυπικόν. Ὁ Ὀρλάνδος δημοσίευσε τὰ σχέδια μιᾶς τρισυπόστατης ἐκκλησίας ἀπὸ τὶς Νεγάδες, τὴν γνωστὴ ὡς Ἅγ. Γεώργιο¹⁴. Παρόλο ὅτι στὴν δημοσιευμένη κάτοψη σχεδιάζεται πλήρες τὸ πολύκογχο ἱερὸ Βῆμα, στὴν κατὰ πλάτος τομὴ δηλώνονται μόνον οἱ δύο ἐξέχουσες πλευρικὲς κόγχες μὲ τὴν ἔννοια τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ κύριες κόγχες ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ πλευρικὰ παρεκκλήσια. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο διαγράφονται οἱ κύριες κόγχες στὰ παρεκκλήσια τῶν κλιτῶν τῆς Ἅγ. Παρασκευῆς Ζαγοράς¹⁵. Ἀνατολικότερα, στὸ νησί τῆς Λέσβου μὲ τὴν σπουδαία θρησκευτικὴ ἱστορία, ὁ τοπικὸς Ιεράρχης Ἰάκωβος Κλεομβρότου στὸ ἔργο του *Mytilena Sacra* ἀναφέρεται στὴν ἐκκλησία τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὴ Βρυσά ὡς ἐξῆς: «Ὁ ναὸς εἶναι τρισυπόστατος, ἔχει τρεῖς ἁγίας Τραπεζας. Τὸ κεντρικὸ κλίτος τιμᾶται ἐπ' ὄνοματι τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, τὸ ἀριστερὸ τοῦ Ἅγ. Νικολάου καὶ τὸ δεξιὸ ἐπ' ὄνοματι τοῦ Ἅγ. Χαλαράμπου»¹⁶.

Φυσικά, στis τρισυπόστατες εκκλησίες, δέν είναι απαραίτητο και οι τρεις τράπεζες να είναι περίοπτες. Η κλίμακα των εκκλησιών και η στενότητα του χώρου δέν τó επιτρέπει πάντα. Μπορούμε επομένως, για δσες εκκλησίες δέν υπάρχουν άλλες μαρτυρίες, να αναγνωρίσουμε τόν τρισυπόστατο χαρακτήρα τους μόνο από τήν αρχιτεκτονική διάπλαση του Ιεροῦ Βήματος. Στην Μυτιλήνη π.χ. ή εκκλησία του 'Αγίου Συμεών¹⁷ και ή μητροπολιτική του 'Αγ. 'Αθανασίου¹⁸ παρουσιάζουν όλα τὰ χαρακτηριστικά του πολύκογχου 'Ιεροῦ. Θά πρέπει, λοιπόν, και οι δύο να θεωρηθούν ως τρισυπόστατες, παρόλο που ή μητροπολίτης Μυτιλήνης δέν τις χαρακτηρίζει στην σχετική δημοσίευση¹⁹. 'Ως τρισυπόστατες επίσης, θά δοῦμε και τις τρεις ένοριακές εκκλησίες τής Θάσου που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα: τόν 'Αγ. 'Αθανάσιο Κάστρου (1804), τούς 'Αγ. 'Αποστόλους Μεγάλου Πρίνου (1803 - 1804) και τόν 'Αγ. Γεώργιο Μικροῦ Πρίνου (1810)²⁰.

Η εκκλησία τής 'Αγ. Παρασκευής (1805) στο 'Αγιο Πνεῦμα Σερρών έχει τόν ίδιο τύπο²¹. 'Εκτός από τó παρεκκλήσι τής 'Αγίας Κυριακής, που βρίσκεται στο ὕψος του γυναικωνίτη, δέν ἀναφέρονται άλλοι τιμώμενοι ἄγιοι στα πλαίσια κλίτη. Η διαμόρφωση ὁμως του πολύκογχου Ιεροῦ Βήματος, βοηθᾶ στο να χαρακτηρισθῆ και ή εκκλησία αὐτή ως τρισυπόστατη.

Τό πολύκογχο Ιερὸ Βῆμα φαίνεται πὼς εἶχε μεγάλη διάδοση στο α' μισό του 19ου αἰ. Στην συνθετική μελέτη τής Μ. Κοενα, για τήν εκκλησιαστική αρχιτεκτονική τής Βουλγαρίας, ἀνάμεσα στis πολλές κατόψεις εκκλησιών τής Τουρκοκρατίας ξεχωρίζουν ως τρισυπόστατες, ἐκείνες στis ὁποῖες ἀκολουθεῖται ή ἴδια διάταξη κογχῶν στο Ιερὸ Βῆμα²². Λόγος για παρεκκλήσια στο Ιερὸ Βῆμα γίνεται μόνον στην εκκλησία τής Κορινθίας²³. 'Ολες ἀναφέρονται ως ένοριακές και κτίσθηκαν στο πρώτο μισό του 19ου αἰ., ἐκτός από τήν μητροπολιτική του Samokon, ή ὁποία ἄρχισε τó 1790 ἀλλά τελείωσε τó 1805²⁴.

Στόν τουρκοκρατούμενο ἑλλαδικό χώρο παρατηρεῖται ἀκόμη μεγαλύτερη παραγωγή τρισυπόστατων ένοριακῶν εκκλησιῶν στα ἴδια χρονικά πλαίσια. Ποῖος λοιπόν, ἦταν ὁ λόγος που ή τρισυπόστατη εκκλησία προτιμήθηκε στis μεγάλες ένορίες και σε μητροπόλεις στο πρώτο μισό του 19ου αἰ.; Που ὀφείλεται ή σπανιότητά της στόν 18ο αἰ.; 'Από δσες τρισυπόστατες εκκλησίες ξέρουμε ή μόνη χρονολογημένη στο πρώτο μισό του 18ου αἰ. είναι τής Νέας Παναγίας (στῆ Θεσσαλονίκη, ή ὁποία ἐγκαινιάσθηκε τó 1727²⁵ (Εἰκ. 2). Μέσα στόν 18ο αἰ. πρέπει να κτίσθηκε και ή εκκλησία τής Λαγωδιανῆς στην ἴδια πόλη²⁶. Τρισυπόστατη ἦταν και ή μεταβυζαντινὴ μητρόπολη τής Θεσσαλονίκης²⁷.

Οι γεωγράφοι Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντᾶς δίνουν μιὰ περιληπτική εἰκόνα τής καταστάσεως που ἐπικρατοῦσε στην μακεδονική πρωτεύουσα στο τέλος του 18ου αἰ. Γράφουν λοιπόν για τήν Θεσσαλονίκη: «Τιμᾶται με Ἄθρονο μητροπολίτη, ὁ ὁποῖος έχει ἀπό κάτω του πολλούς ἐπισκόπους, και κατοικεῖ μέσα εἰς τó κάστρο... και ἐνεργεῖ τὰ τής θρησκείας κομμάτι ἐλευθερώτερα ἀπό τὰ άλλα μέρη. Οι χριστιανοὶ ἔχουν εκκλησίες, οι 'Εβραῖοι συναγωγία ... Εἶναι και κόνσουλοι διάφοροι ...»²⁸.

Η Θεσσαλονίκη εἶχε κατὰ παράδοση μεγαλύτερες θρησκευτικές ἐλευθερίες ἀπό τις άλλες τουρκοκρατούμενες περιοχές, ἀλλά ὄχι τόσες δσες να καλύπτονται οι πολλαπλές ἀνάγκες των κατοίκων. Οι βυζαντινές εκκλησίες που μετατράπηκαν σε τζαμιά δέν ἦταν λίγες

και οι ἄγιοι που λατρεύονταν σ' αὐτές πολλοί. Στο μεταξύ ἀνακηρύχθηκαν νεώτεροι ἄγιοι και νεομάρτυρες. Τό πρόβλημα ἔγινε πὼς σύνθετο. Η 'Υψηλὴ Πύλη δέν ἐπέτρεπε τήν ἀνέγερση νέων εκκλησιῶν, παρὰ μόνο τήν ἐπισκευὴ παλιῶν και στis πὼς εὐνοϊκές περιπτώσεις τήν «ἐκ βάθρων ἀνέγερση», πάνω στο ἴδιο σχέδιο²⁹. Οι ὑπερβάσεις, φυσικά, δέν ἔλλειπαν γιατί τó ἐπέτρεπαν οι εὐάλωτοι κρατικοὶ μηχανισμοί. Ο 'Αγ. Δημήτριος και ή 'Αχειροποίητος νωρίς ἔγιναν τζαμιά. Στα χρόνια τής Τουρκοκρατίας στόν μητροπολιτικό ναό τιμοῦσαν τόν 'Αγιο Δημήτριο, τόν Γρηγόριο Παλαμᾶ και τήν Παναγία, που ἀργότερα ἀντικαταστάθηκε με τήν λατρεία τής 'Αγίας Θεοδώρας³⁰. Στην Νέα Παναγία, τόν προφήτη 'Ηλία, ἀφου ὁ ὁμώνυμος βυζαντινὸς ναὸς εἶχε γίνει τζαμι και τόν 'Αγ. Εὐθύμιο, τó παρεκκλήσι του ὁποῖου ἔπαψε να λειτουργεῖ μαζί με τήν μεγάλη βασιλική. Σε πλευρικά κλίτη τρισυπόστατων εκκλησιῶν στεγάσθηκαν νεώτεροι ἄγιοι, ὅπως ὁ Διονύσιος ὁ ἐν 'Ολύμπω στο νότιο κλίτος τής Λαγωδιανῆς. Τέτοιου εἶδους ἀνάγκες ξεπεράσθηκαν, με κάποιο συμβιβασμὸ ἀσφαλῶς, ἀπό τήν πλευρὰ τής ὀρθόδοξης εκκλησίας, ἀφου στα 1681 ὁ μεγάλος πρωτοπαπᾶς Κερκύρας Χριστόδουλος, διακήρυττε, πὼς «τὰ καλούμενα παρεκκλήσια ἔπρεπε να χωρίζουν ἀπό του πρώτου Ναοῦ με κάποιον μεσότοιχο και να ἔχουν εἴσοδο μερική και διάφορον ἀπό τήν τής εκκλησίας δια να φυλαχθῆ ή ἀρχαία παράδοσις»³¹.

Στό τέλος του 18ου αἰ. με τήν συνθήκη του Κιουτσουκ Καϊναρτζῆ (1774) βελτιώνεται ή οἰκονομική κατάσταση των χριστιανῶν και ή εκκλησιαστική δραστηκότητα ἀναπτύσσεται ὀλοένα³². Μέσα στα πλαίσια τής γενικότερης μεταρρυθμιστικῆς πολιτικῆς του Σελῆμ του Γ', κτίζονται πολλές καινούργιες εκκλησίες κυρίως στην πρώτη δεκαετία του 19ου αἰῶνα. Κάποια ἀναστολή μετὰ τó 1820 ξεπερνιέται με τήν συνθήκη τής 'Αδριανουπόλεως στα 1829. Σταθμὸ στην ἱστορία τής εκκλησιαστικῆς αρχιτεκτονικῆς ἀποτελεῖ τó διάταγμα Χάττι Χουμαγιούν, τó ὁποῖο ἐκδόθηκε στis 8 Φεβρουαρίου 1856³³. Με αὐτό κατοχυρώθηκαν προηγούμενες ἐγγυήσεις του Σουλτάνου που εἶχαν δοθῆ στους Χριστιανούς με τó Χάττι Σερῖφ στα 1839³⁴. Τό ἄρθρο 4 ἔδινε τήν δυνατότητα στους Χριστιανούς να κτίζουν εκκλησίες και ἐκεῖ ἀκόμη που δέν ὑπῆρχαν πρὶν ³⁵, ἐνῶ σύμφωνα με τήν παλιὰ νομοθεσία ή περίπτωση αὐτή ἀποκλειόταν. 'Ετσι δέν φαίνεται περίεργος ὁ τόσο μεγάλος ἀριθμὸς τρισυπόστατων εκκλησιῶν, ἀφου ἐξυπηρέτησε θρησκευτικές και κοινωνικές ἀνάγκες στην περίοδο, ἀπό τó τέλος του 18ου αἰ. μέχρι τὰ μέσα του 19ου αἰ. Μάλιστα πρὶν ἀπό τὰ μέσα του 19ου αἰ. ἄρχισαν να κτίζονται τρισυπόστατες εκκλησίες στis ὁποῖες προσαρτοῦσαν, με κάποια ὑπερβολή, παρεκκλήσια στis ἄκρες των στοῶν ή ἀκόμη και στόν γυναικωνίτη, ὅπως π.χ. ή εκκλησία των Ταξιαρχῶν στο 'Ακρινὸ τής Δράμας στα 1848/49 (Εἰκ. 7)³⁶.

Τό πολύκογχο Ιερὸ Βῆμα παρόλη τήν ἀπλότητα τής κατασκευῆς του δέν πέρασε ἀπαίδευτα στην ἀρχιτεκτονική σύνθεση των τρισυπόστατων εκκλησιῶν. Στην ἀνατολική πλευρὰ του 'Ιεροῦ ἔπρεπε να ἐνταχθοῦν ή μεγάλη κεντρική ἀψίδα με τήν μικρὴ κόγχη προθέσεως ἀριστερὰ και ἐπὶ πλεόν δύο ἀκόμη για τó βόρειο παρεκκλήσι και δυὸ για τó νότιο. Ο ἄνισος ἀριθμὸς κογχῶν στην κάθε πλευρὰ του 'Ιεροῦ (3 ἀριστερὰ, 2 δεξιὰ), δημιουργοῦσε συνθετικά προβλήματα. Ὅσο οι κεντρικές κόγχες των παρεκκλησιῶν δέσποζαν με τó μέγεθός τους, ὅπως στην Νέα Παναγία (Εἰκ. 4) και τήν

Εικ. 7. Ταξίαρχης Ἀκρινοῦ Δράμας. Ἀποψη ἱεροῦ Βήματος.

Λαγωδιανή Θεσσαλονίκης (Εικ. 5), τὸ πρόβλημα δὲν ἦταν ὀξύ. Ἐπειδὴ ὅμως ἤθελαν τὶς πλευρικές κόγχες ἐγγεγραμμένες στὸ πάχος τοῦ τοίχου, στὴν μὲν Νέα Παναγία ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος κατασκευάσθηκε πολὺ παχύτερος σὲ σύγκριση μὲ τοὺς ἄλλους, ἐνῶ στὴν Λαγωδιανή περιορίσθηκε τὸ βέλος τῶν μεγάλων κογχῶν. Ἀργότερα στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. καὶ στὶς ἀρχές τοῦ 19ου αἰ. οἱ παράπλευρες κόγχες ἐξομοιώνονται σχεδὸν στὶς διαστάσεις: Ἡ πρόθεση τοῦ κεντρικοῦ κλίτους σὲ μερικές ἐκκλησίες γίνεται μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν κύρια κόγχη τοῦ βόρειου κλίτους (Εικ. 6). Σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις τὰ προβλήματα συμμετρίας γίνονται ὀξύτερα γιατί στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Ἱεροῦ χρειάζεται μεγαλύτερο ἀνάπτυγμα. Ἔτσι στὸν Ἁγ. Ἀθανάσιο Θεσσαλονίκης (1815), τὸ βόρειο κλίτος γίνεται φαρδύτερο κατὰ μισὸ μέτρο ἀπὸ τὸ νότιο καὶ ἐπὶ πλέον, ὁ ἀντίστοιχος ἀνατολικὸς τοῖχος κάμπτεται κατὰ τὴν ὑποτείνουσα γιὰ νὰ ἀναπτυχθοῦν πῶς ἂνετα οἱ τρεῖς μικρὲς κόγχες³⁷.

Διαφορετικὴ λύση δόθηκε στὸν Ἁγ. Ἀθανάσιο τοῦ Κάστρου στὴν Θάσο ἔνδεκα χρόνια πρὶν. Ἡ κεντρικὴ ἀψίδα τῆς ἐκκλησίας τοποθετήθηκε ἔκκεντρα καὶ ἀφέθηκε μεγαλύτερο μῆκος στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Ἱεροῦ, ὅπου ἐγγράφονται μὲ ἄνεση οἱ τρεῖς μικρὲς κόγχες³⁸. Γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῇ ἡ ἀναφορά σὲ ἕναν συμβατικὸ ἄξονα εἶχε προβλεφθῇ τὸ ἔκκεντρο στήριγμα τοῦ γυναικωνίτη, ἡ Ὠραία Πύλη καὶ τὸ κέντρο τῆς μεγάλης κόγχης νὰ βρίσκονται στὴν ἴδια εὐθεία.

Στὶς μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῶν τριῶν τελευταίων αἰώνων παρατηρεῖται γενικὰ κάποια φόρτωση κογχῶν στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος, ἡ ὁποία γίνεται ἀκόμα πῶς ἔντονη στὶς τρισυπόστατες ἐκκλησίες. Στὸν 17ο αἰ. ἡ κόγχη τοῦ σκευοφυλακίου εἶχε ἤδη μεταφερθῇ ἀπὸ τὸ νότιο στὸ βόρειο τμήμα τοῦ Ἱεροῦ κοντὰ στὴν Πρόθεση. Ὁ Νικόλαος Βούλγαρης (1681) ἀναφέρεται στὸ θέμα μὲ σαφήνεια: «Τοῦτο (τὸ ὁποῖο ὠνομάσθη καὶ Διακονικὸν καὶ Σκευοφυλάκειον) ἦτον ὡσάν ἄλλη μία πρόθεσις εἰς τὸ ἀριστερὸν (νότιον) μέρος τοῦ βήματος.... Τὴν σήμερον τὸ Σκευοφυ-

λάκειον είναι σιμὰ εἰς τὴν Πρόθεσιν, καὶ εἰς τὸν τόπον ὅπου παλαιότερον ἦτο τὸ Διακονικόν, εἰς πολλοὺς Ἁγίους Ναοὺς εἶναι τὸ καλούμενον προσκύνημα τῆς Ἐκκλησίας, πάντοτε μὲ κάποιον μεσότοιχον»³⁹.

Ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος ὁ Δ', ὅπως καὶ ὁ Χρῦσανθος Νοταρᾶς παλιότερα, ἐπέδιδξε τὴν ἐπισημότητα τοῦ διακονικοῦ σύμφωνα μὲ τὰ βυζαντινὰ πρότυπα τονίζοντας μάλιστα καὶ ἐξωτερικὰ τὴν τριμερῆ διάταξη τοῦ ἱεροῦ Βήματος⁴⁰. Τῆ νέα αὐτὴ διάταξη ἀκολουθεῖ ἡ μεγάλη βασιλικὴ τῆς Ἀγίαςου στὴν Λέσβο (1815)⁴¹, ἡ ὁποία δὲν εἶναι τρισυπόστατη. Ἡ λειτουργία ὅμως τῆς κατόψεως, τὴν ὁποία θέλησαν νὰ ἐπιφέρουν οἱ δύο πατριάρχες, στάθηκε ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθῆ ἓνα νέο πρότυπο γιὰ ὀρισμένες τρισυπόστατες ἐκκλησίες. Οἱ μεγάλες κόγχες τῆς πρόθεσιν καὶ τοῦ διακονικοῦ, οἱ ὁποῖες διαγράφονται καὶ ἐξωτερικὰ στὸν Ἅγιο Γεώργιο Μακρυνίτης⁴², ἔδωσαν τὴν λύση στὸ πρόβλημα τῆς συμμετρικότητας, ὅπως π.χ. στὴν Ἁγία Παρασκευὴ Ζαγοράς⁴³. Σὲ ὀρισμένες ὅμως ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες αὐτὲς γιὰ νὰ ἐπιτευχθῆ ἡ ἀπόλυτη συμμετρία χρειάσθηκε νὰ προστεθῆ ἄλλη μία κόγχη στὴν νοτιότερη ἄκρη τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου, χωρὶς οὐσιαστικὸ περιεχόμενον, ὅπως π.χ. στὸν Ἅγιο Γεώργιο Νεγᾶδων⁴⁴. Ἔτσι στὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. καὶ κυρίως στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 19ου, ἐμφανίζονται παράλληλα δύο τύποι τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν μὲ ἀσύμμετρη ἢ συμμετρικὴ διάταξη τοῦ ἱεροῦ Βήματος (Εἰκ. 1). Ὁ πρῶτος τύπος ἐκφράζει τὴν λαϊκὴ χριστιανικὴ παράδοση τοῦ τόπου ἐνῶ ὁ συμμετρικὸς τύπος συνδέεται μὲ τὸν τύπο τῆς βασιλικῆς ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὶς ἀρχὲς τῆς ὀρθοδοξίας, ἐνθερμοὶ ὑποστηρικτὲς τῆς ὁποίας ὑπῆρξαν οἱ δύο πατριάρχες, ἀλλὰ —γιατὶ ὄχι— καὶ ἄλλοι. Ὑπάρχουν βέβαια σαφεῖς μαρτυρίαι καὶ γιὰ τὸ ἀντίθετο. Ὅτι δηλαδὴ ὀρισμένοι μητροπολίτες δὲν ἔμεναν ἀμέτοχοι στὴν ἀνέγερση τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν, ἀφοῦ οἱ ἴδιοι ἔπρεπε νὰ προωθοῦν τὶς σχετικὲς ἀδειες καί, τὸ κυριότερον, νὰ τὶς ἐγκαινιάζουσιν. Ἄς μὴ ξεχνᾶμε ἐπίσης τὸ οἰκονομικὸ ὄφελος τῆς ἐνορίας, τῆς μητροπόλεως καὶ τοῦ πατριαρχείου ἀκόμη, ἀπὸ τὰ τρία πανηγύρια ποὺ μπορούσαν νὰ γίνονται κάθε χρόνο στὴν ἴδια ἐκκλησία.

Στὴν Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα μὲ τὸν Μ. Γεδεών⁴⁵, «...Ἀπὸ Γρηγορίου τοῦ Ε', ἀπὸ τοῦ ἔτους 1798 ἔχει τὴν ἀρχὴν ἢ καθιέρωσιν τῶν χορῶν τοῦ πατριαρχικοῦ ναοῦ εἰς παρεκκλήσιον τῆς ἁγίας Εὐφημίας ἢ τῆς Παμμακαρίστου, ὅς ἀκολουθῶν ὡνόμασθη τὸ δεξιὸν κλίτος, διὰ τὸ ἐν αὐτῷ ἀνακειμένην ἱερὰν εἰκόνα τῆς Θεομήτορος, καὶ εἰς παρεκκλήσιον τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν, ὡς ὡνόμασε τὸ ἀριστερὸν κλίτος. Ἀπὸ τοῦ 1798 ἔχει τὴν ἀρχὴν καὶ ἡ τῆς ἱερᾶς προθέσεως διαίρεσις». Τὸ γεγονός αὐτὸ ἔδωσε ἀφορμὴ στὸν Σέργιο Μακραῖο νὰ κατηγορήσῃ τὸν Γρηγόριο τὸν Ε', ὅτι «ἐν τῷ εἰρημένῳ ναῷ ἐκαινοτόμησε, τρεῖς ἐν τῷ βήματι ἀναστηλώσας τὰς ἱερὰς τράπεζας...., διελών τὴν ἱερὰν πρόθεσιν, παραζηλώσας ὡς ἔοικεν, ἐν τούτοις τῶν Λατίνων τὰ ἀλτάρια, ἀπ' ἐναντίας τοῦ ὀρθοῦ καὶ εὐσχήμονος τῆς Ἐκκλησίας»⁴⁶.

Τοὺς στόχους ὅμως καὶ τὶς βαθύτερες σκέψεις τοῦ μεγάλου ἐθνομάρτυρα Γρηγορίου τοῦ Ε', μέσα ἀπὸ τὸ συγκεκριμένο αὐτὸ πρόβλημα, ἴσως μπορούμε νὰ υποψιασθοῦμε, ἂν δὲν θέλουσε νὰ μείνουμε μόνο στὶς θεολογικὲς ἐρμηνεῖες. Ἡ ἐξάπλωση τῶν τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν στὰ ὅσπια χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας σχετίζεται μὲ τὸ μεγάλο ἱστορικὸ θέμα τῆς ἐθνικῆς ἀφύπνισης. Σὲ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες στὰ πλά-

για παρεκκλήσια τιμοῦσαν νεομάρτυρες, ἢ συμβολῆ τῶν ὁποίων στὴν διαμόρφωση ἐπαναστατικῶν καὶ συνδικαλιστικῶν ζυμώσεων εἶναι γνωστὴ. Στὸ βόρειο κλίτος τῆς Ὑπαπαντῆς στὴν Θεσσαλονίκη (1847), τιμοῦσαν τὸν νεομάρτυρα Μιχαὴλ τὸν φούρναρη, προστάτη τῶν ψωμάδων⁴⁷. Θὰ ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλες περιπτώσεις ἐκκλησιῶν ποὺ τὰ πλαινὰ τους κλίτη εἶχαν ἀφιερωθῆ σὲ νεομάρτυρες. Δὲν μᾶς εἶναι ἀκόμη γνωστὲς οἱ δευτερεύουσες λατρεῖες ὄλων τῶν τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν ἀλλὰ πρέπει κάποτε νὰ τὶς ἀναζητήσουμε. Στὰ 1815, μέσα δηλαδὴ στὴν περίοδο ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, κτίσθηκε ἡ ἐκκλησία τοῦ Ξηροιοτάμου καὶ ἀφιερῶθηκε στὸν νεομάρτυρα Θεόδωρο τὸν Μυτιληναῖο⁴⁸. Ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος βέβαια δὲν θὰ ἦταν φρόνιμο νὰ ἐγκρίνει ἀνοικτὰ τὴν ἀφιέρωση ἐκκλησιῶν σὲ νεομάρτυρες. Οἱ τουρκικὲς ἀρχὲς μπορεῖ νὰ παρέβλεπαν τὶς ὑπερβάσεις στὰ μέτρα καὶ τὰ σχέδια τῶν ἐκκλησιῶν, ὅμως σ' αὐτὸ τὸ θέμα θὰ ἀντιδρούσαν, σύμφωνα μὲ τὴν δική τους θρησκευτικὴ συνείδηση. Ἴσως αὐτὸς ἦταν ἓνας ἀκόμη λόγος, ποὺ οἱ κόγχες ἦταν σχετικὰ μικρὲς καὶ ὁ χώρος τοῦ ἱεροῦ Βήματος χωρὶς χωρίσματα, ἀντίθετα μὲ ὅσα ἀπαιτοῦσαν οἱ γνωστοὶ κανόνες τῆς ὀρθοδοξίας, ἔτσι ὥστε νὰ περνοῦν ἀπαρτῆρητες χωρὶς νὰ προκαλοῦν τοὺς φανατισμένους μουσουλμάνους.

Ἡ λατρεία σύνναων ἁγίων καὶ σὲ ἐκκλησίες μάλιστα μὲ ἐνιαῖο χώρο ἱεροῦ Βήματος, ἀνάγεται στὴν βυζαντινὴ περίοδο ὅπως ἔχει διατυπωθῆ ἤδη ἀπὸ τὸ Δ. Πάλλα⁴⁹. Εἶναι γνωστὴ ἡ περίπτωση τῆς Νέας Ἐκκλησίας στὴν Κωνσταντινούπολη ἀπὸ τὶς πηγές, τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Λιβός⁵⁰, ἀπὸ τὶς νεώτερες ἐρευνες καθὼς καὶ τῆς Σκριποῦς, ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὶς ἐπιγραφὰς εἶχε ἀφιερωθῆ στὴν Θεοτόκο, τὸν Ἀπόστολο Πέτρο καὶ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο⁵¹.

Τὸ θέμα τῶν τρισυπόστατων ἐκκλησιῶν χρειάζεται μεγαλύτερη ἱστορικὴ καὶ θεολογικὴ διαπραγμάτευση. Θὰ ἔπρεπε νὰ συσχετισθοῦν ἐπίσης μὲ τὶς διμάρτυρες καὶ τριμάρτυρες ἐκκλησίες τοῦ νότιου ἐλλαδικοῦ χώρου⁵². Δυστυχῶς τὰ πολιτιστικὰ μνημεῖα τῆς ὁσμυνικῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας ἀποτελοῦν δευτερεύον μέλημα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Ἡ Ἐκκλησία ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν διαφύλαξη τῆς αὐθεντικότητας τῶν στοιχείων καὶ κάθε τόσο προβαίνει σὲ καταστρεπτικὸς ἐξωραϊσμοὺς ἢ συλλογὲς εἰκόνων ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες χωρὶς τὶς στοιχειώδεις προδιαγραφὲς καταγραφῆς. Πολύτιμα ἱστορικὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ φωτίσουν ἀπὸ τὴν πλευρὰ τους τὴν πολιτιστικὴ ἱστορία τοῦ τόπου ἐξαφανίζονται. Οἱ ἐρευνητὲς ἀπαξιοῦν νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ἀντικείμενον. Ἡ εὐθύνη βαρύνει ὅλους μας.

Σημειώσεις

1. Βλ. *Ἐκκλησίες* I, εἰσαγωγή Χ. Μπούρα, σ. 8

2. Ὁ.π. σ. 159 καὶ 166, ὅπου καὶ ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία. Στὸ ἴδιο πρόβλημα ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς τοῦ τόμου ὅπως, ἡ Σ. Ἀγγελούδη, στὴν σ. 29, καὶ ἡ Κ. Θεοχαρίδου, στὴν σ. 60. Τὸ θέμα τῆς προελεύσεως τῆς ψευδοβασιλικῆς ἀπασχόλησε, πολλὰ χρόνια πρὶν, τοὺς βούλγαρους ἐρευνητὲς, οἱ κυριότερες ἀποφῆς τῶν ὁποίων παρουσιάζονται περιληπτικὰ στὴν μελέτη τῆς Margarita Koeva, *Pametnići na Kulturata prez' bǎlgarskoto vazrazgane*, Sofia, 1977, σ. 47-49.

29. Δημητρίου Νικολαΐδου, *Όθωμανικοί Κώδικες*, έν Κωνσταντινουπόλει, 1869, σ. 33, σημ. 1.

30. Για τόν τρισυπόστατο χαρακτήρα τής μεταβυζαντινής μητροπολιτικής έκκλησίας τής Θεσσαλονίκης βλ. Μ. Χατζηγιάννου, *Άστυγραφία Θεσσαλονίκης*, έν Θεσσαλονίκη, 1880, σ. 96 - 97.

31. Νικολάου του Βούλγαρι, *δ.π.* σ. 57 - 58.

32. Άπ. Έ. Βακαλόπουλου, *Ίστορία τής Μακεδονίας 1354 - 1833*, σ. 540. Σύμφωνα με τήν συνθήκη αυτή ή Ρωσική αυτοκρατορία έθεσε ως όρο (άρθρο 17, έδ. 2) να μήν απαγορεύεται από τήν μεριά τής Τουρκίας ή έπισκευή ή τὸ ξανακτίσιμο έκκλησιῶν (βλ. Gabriel Noradounghian, *δ.π.* σ. 316 - 334).

33. Δημητρίου Νικολαΐδου, *Όθωμανικοί Κώδικες*, έν Κωνσταντινουπόλει, 1869, σ. 21-39.

34. *Ό.π.* σ. 13 - 17

35. *Ό.π.* σ. 33. Τὸ σχετικό κείμενο έχει ως έξής: «Εἰς τὰς πόλεις, κωμπολεις καὶ τὰ χωρία, έν οἷς ὁ πληθυσμὸς ἀνήκει καθ' ὀλοκληρίαν εἰς έν θρήσκειμα, οὐδέν κώλυμα θέλει παρεμβληθῆ εἰς τήν έπισκευήν ή ἀνοικοδόμησιν, κατὰ τὸ ἀρχικὸν σχέδιον, τῶν οἰκοδομῶν τῶν καθιερωμένων εἰς τήν λατρείαν, ... Ὅταν ἐπέλθῃ ἀνάγκη νὰ ἀναγερωῖσι νέα τοιαῦτα οἰκοδομήματα, τὸ σχέδιον καὶ τὸ σχῆμα, ἐγκριθέντα ὑπὸ τοῦ πατριάρχου ή τῶν ἀρχηγῶν τῆς κοινότητος, θέλουσιν ὑποβάλλεσθαι ἀπαξ μόνον εἰς τήν Πύλην, ήτις θέλει δέχεσθαι τὰ παρουσιασθέντα σχέδια καὶ διατάσσει τήν ἐκτέλεσιν αὐτῶν, σύμφωνα με τὸ Ἀυτοκρατορικὸν διάταγμα, ὃπερ θέλει πρὸς τοῦτο ἐκδίδεσθαι ...»

36. Κ. Έ. Τσοῦρη, «Στὸ Ἄκρινὸ Κάτω Νευροκοπίου, Ἡ έκκλησία τῆς Συνάξεως τῶν Ταξιαρχῶν», *Δραμινὰ Χρονικά* (Δράμα 1980), 193-198. Οἱ έπιγραφές με τῆς χρονολογίες 1848 καὶ 1849 βρίσκονται έντοιχισμένες στὸ βόρειο, τοῖχο τῆς έκκλησίας.

37. Στὴν έκκλησία τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ὅπως καὶ στὴν Λαγωδιανή τῆς Θεσσαλονίκης, ή κόγχη τῆς προθέσεως τοῦ βόρειου κλίτους μετασκευάσθηκε σὲ βοηθητική εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ Βήματος. Τὰ προβλήματα τῶν φάσεων αὐτῶν τῶν μνημείων δέν έχουν μελετηθῆ. Στὴν περίπτωση τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου με ἀσφάλεια μπορεῖ νὰ εἰπωθῆ πὼς τὰ πλευρικά στενά σκέλη τοῦ γυναικωνίτη ἀνήκουν στὴν μεταγενέστερη φάση.

38. Πρβλ. τήν δημοσιευμένη κάτοψη τῆς Σ. Ἀγγελούδου, *δ.π.* σ. 26, εἰκ. 8

39. Νικολάου του Βούλγαρι, *δ.π.* 56 - 57. Χρειάζεται νὰ έρευνηθῆ ή περίπτωση τῆς ὑπάρξεως παρεκκλησιῶν μόνον στὸ νότιο τμήμα τοῦ ἱ. Βήματος, με μεσότοιχο ή χωρὶς χωρίσμα.

40. Σχετικά με τὸ πρόβλημα τῆς συμβολῆς τῶν δύο αὐτῶν πατριαρχῶν στὴν ἐξάπλωση τοῦ τύπου τῆς ξυλόστεγης βασιλικῆς βλ. στοῦ Χ. Μπούρα «Ὁ ἀρχιτεκτονικὸς τύπος τῆς βασιλικῆς κατὰ τήν Τουρκοκρατία καὶ ὁ Πατριάρχης Καλλίνικος» στὴν έκδοση: *Έκκλη-*

σίος I, *δ.π.*, σ. 159 - 168. Πρόθεση τῶν δύο αὐτῶν πατριαρχῶν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σχέδια ποὺ μὰς ἀφῆσαν, ἦταν νὰ ἐπαναφέρουν τήν έκκλησιαστικὴ τάξη στὸν κατὰ παράδοση, ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τῆς βασιλικῆς.

41. Ἰακώβου Κλεομβρότου, *δ.π.* τ. Β', σ. 13 - 20, πίν. 1.

42. Χ. Μπούρα, *δ.π.* σ. 164, εἰκ. 6 καὶ 60.

43. Κ. Α. Μακρῆ, *δ.π.* σ. 61

44. Α. Κ. Orlandos, *δ.π.* σ. 213, εἰκ. 3

45. Μ. Ἰ. Γεδεών, *Χρονικά τοῦ πατριαρχικοῦ οἴκου καὶ τοῦ ναοῦ*, έν Κωνσταντινουπόλει, 1884, σ. 93.

46. *Ό.π.* σ. 92, καὶ Σεργίου Μακραιοῦ, *Ύπομνήματα έκκλησιαστικῆς ἱστορίας (1750 - 1800)*, στοῦ Κ.Ν. Σάθα, *Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. 3, Βενετία, 1872, σ. 395 - 396.

47. Για τὸν νεομάρτυρα Μιχαήλ βλ. Δημ. Σοφιανοῦ, «Ἡ ἀρχικὴ ἀκολουθία καὶ ὁ ἀρχικὸς ἀνεκδότος βίος τοῦ νεομάρτυρος Μιχαήλ τοῦ ἐξ Ἁγράφων», *Ε.Ε.Β.Σ.* 44 (1979 - 1980), 231 - 281. Ἀπὸ καιρὸ ή λατρεία τοῦ νεομάρτυρα αὐτοῦ ἔπαψε νὰ γίνεται στὸ ἀντίστοιχο κλίτος. Στὸ εἰκονοστάσι ἔγιναν διάφορες ἀνακατατάξεις εἰκόνων. Ἡ λατρεία τοῦ Μιχαήλ ἐκτοπίσθηκε στὸ πεζοδρόμιο, γιὰ «...κοινωνικὸς καὶ οἰκονομικὸς λόγους», ἐνῶ ή δεσποτικὴ του εἰκόνα κρέμεται σὲ μιὰ μεριά τοῦ βόρειου τοῖχου. Στὸ νότιο κλίτος τιμᾶται ὁ ἅγιος Θεωνᾶς.

48. Γ. Βελένης, «Ἡ έκκλησία τοῦ νεομάρτυρα Θεόδωρου στὸν Ξηροπόταμο τῆς Δράμας», στὴν έκδ. *Έκκλησίες* I, *δ.π.* σ. 11 - 21, εἰδικότερα στὴν σ. 18.

49. Δημ. Ἰ. Πάλλα, «Ἡ Παναγία τῆς Σκριποῦς ὡς μετάπλαση τῆς παλαιохριστιανικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ μεσαιωνικὴ βυζαντινὴ», *Ε.Ε.Σ.Μ.* 6 (1976-77), 14.

50. Για τῆς περιπτώσεις αὐτῆς βλ. Α. Η. S. Megaw, «The Skripou Screen» *D.O.P.* 61 (1966), 4, σημ. 13. Ἄλλα παραδείγματα δίνονται στοῦ D. I. Pallas, «Eine anikonische lineare Wanddekoration auf der Insel Ikaría», *J.Ö.B.* 23 (1974), 275 - 287.

51. Μ.Γ. Σωτηρίου, «Ὁ ναὸς τῆς Σκριποῦς Βοιωτίας», *ΑΕ* 1931, 148 καὶ Α.Η.Σ. Megaw, *δ.π.* σ. 3 - 4. Τὸ κάθε τμήμα τοῦ τρισυπόστατου ἱεροῦ τῆς Σκριποῦς έχει δική του πρόθεση στὰ ἀριστερά. Τὰ τρία τμήματα ὁμως χωρίζονται μεταξύ τους, ὥστε ή συνέπεια στῆς ἀπαιτήσεις τῶν κανόνων τῆς ὀρθοδοξίας νὰ εἶναι μεγαλύτερη.

52. Βιβλιογραφία γιὰ τῆς διμάρτυρες καὶ τριμάρτυρες έκκλησίες βλ. στοῦ Γ. Δημητροκάλλη, *Οἱ δίκωχοι χριστιανικοὶ ναοί*, Ἀθήναι, 1976, σ. 149, σημ. 1, καὶ σελ. 477 - 478 γιὰ ναοὺς ἀφιερωμένους σὲ δύο ἁγίους.

* Ἡ μελέτη αὐτὴ ἀνακοινώθηκε στῆς 29 - 4 - 1981 στὸ συμπόσιο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ποὺ εἶχε τὸν γενικὸ τίτλο «Νεώτερα εὐρήματα - Νεώτερες ἀπόψεις».

Georgios Velenis

The bema with many niches in the triple – Churches of the Turkish period

In many of the churches dating from the 18th and 19th centuries there is a series of niches inscribed within the thickness of the wall on the east side of the bema, which is a single space. These niches are relatively small in comparison with the large central apse, are semi-circular in plan and are covered by semi-domes. There are usually more than four but never more than six. Furthermore, there are other niches in the north and south walls of the bema, which are either rectangular or semi-circular in plan. There is thus an excessive number of niches, which give this type of church its special character.

Scholars are silent on the question of the function of these niches, mainly out of ignorance or indifference. To some the view expressed here may perhaps be familiar and self-evident. Nonetheless it would be useful if researchers would always refer to the small niches associated with the bema – not merely counting or describing them, but attempting to give an explanation of their function.

The bema with a single space and a number of associated niches is found in large, three-aisled basilicas, known as «triple» basilicas, dating from the

Tourkokratia. In these, one saint is honoured for each aisle, the church taking its name from the saint to whom the central aisle is dedicated. The north and south aisles act as side-chapels and despite the unified nature of the bema, each of them has an apse, an altar and a *prothesis*. They may also have other features associated with the bema – secondary niches, equipment etc.

The problem of incorporating the necessary niches in the east side of the bema, three to the left of the central apse and two to the right, in some churches determined their architectural form, the position of the iconostasis and the character of the painted decoration. The tradition goes back to the middle Byzantine, and mainly to the Paleologan period.

The «triple» churches are usually parish churches or cathedrals. Their form was very convenient, for it made it possible for a number of services to take place inside them on the same day. The type clearly established itself as a result of the developed Christian sensitivity of the period and a desire to honour more than one saint.